

BRUMALIA – SATURNALIA UTÁN, KARÁCSONY ELŐTT

A Brumalia egy minden szempontból rendhagyó római ünnep neve. Mindenekelőtt: a név egyetlen klasszikus forrásunkban sem szerepel, a rá vonatkozó forráshelyek gyakorlatilag egytől-egyig görög nyelvűek és a kései antikvitásból, ill. többségében Bizáncból származnak. Ez merőben szokatlan, hiszen a római naptár rendszere aránylag jól ismert, számos megbízható forrás segítségével adatolható. A szó könnyen értelmezhető a latin nyelvből, bár latin szövegekben csupán a Bruma változat ismert. A szó a brevis melléknév tövéből jön, eredeti jelentése: téli napforduló, az év legrövidebb napjai, tél. Latin szövegekben, egyetlen később tárgyalandó szöveghely kivételével, más jelentésben ismeretlen a szó. Görög nyelvterületen nagyjából a IV. vagy V. században tűnik fel először a bruma szóból képzett Brumalia ünnepnév, melyet egy ősz végén – tél elején megtartott hosszú ünnepsorozat elnevezésére használtak, és amely forrásainkban mint élő, gyakorolt ünnep szerepel, nem pedig mint valamilyen holt régiségtani információ. Mi is volt ez a Brumalia?

A szakirodalomban egyetlen tanulmány lelhető fel, melynek témája kifejezetten a Brumalia és eredete, J. Crawford latin nyelvű cikke a *Byzantinische Zeitschrift*ben,¹ emellett néhány cikkrészletre és lexikoncikkre támaszkodhatunk. Az ünnep, úgy tűnik, fénykorát a VI. században, Iustinianus uralkodása alatt élte. Ebből a korszakból két forrásunk is tárgyalja az ünnepnek nem csak lezajlását, hanem eredetét is: az egyik Ióánnés Malalas krónikája, a másik Ióánnés Lydosnak a római naptárról írott monográfiája. Figyelemreméltó a két szöveg közötti eltérés: mintha ném is ugyanarról az ünnepről beszélnének.

Lydos a *De mensibus* 4.158, p.173-174-ben ír a Brumaliáról, a december havi ünnepek közül egyértelműen ez a legjelentősebb. Lydostól a következőket tudjuk meg: télidőn véget ért mind a mezőgazdasági, mind a katonai tevékenység. Ezeket a rövid napokat Brumának nevezték – tehát Lydos a brevis szóból vezeti le az ünnep nevét. Mivel bőven volt szabadidejük, éjszakai lakomákkal töltötték az időt, jókívánságaikat adták át egymásnak, áldozatokat mutattak be Kronosnak, Démétérnek, Dionysosnak és Kybelének. Mint mondja, a

---

* tudományos munkatárs, Károli Gáspár Tudományegyetem Szabadbölcészeti Tanszék. e-mail: tothannajudit@gmail.com

¹ Crawford 1914-19, 365-396. Emellett két cikk létezik még, melyek jelentős részben a bizánci Brumaliával foglalkoznak: Bolognesi 1995, 117-133. Perpillou-Thomas 1993, 107-109. A PWRE-ben nem található külön Brumalia címszó, bár Bruma igen, és a Saturnalia címszó is közöl lényeges információkat. A RAC-ban található külön Brumalia címszó, valamint az Oxford Dictionary of Byzantiumban is.

„név szerint való ünneplés”² újabb keletű szokás – ennek mibenlétét annyira evidensnek tekintti, hogy nem is magyarázza el. Az ünnep régi neve, melyet az egyház hatására változtattak meg, Kronia volt. Dionysos tiszteletére kecskét áldoztak és a felfújtt kecskebőr tömlőkön ugráltak. Az ünnep eredetileg khthonikus jellegű volt, az alvilágiak tiszteletére tartották, mert Kronos alvilágba vetetése az elvetett mag sorsát szimbolizálja.

Mit szűrhetünk le ezekből az információkból? Lydos művének célja az ősi római naptár hagyományának bemutatása és megőrzése; azonban ez a hagyomány szinte teljes egészében halott, régiségtani hagyomány, ezt a klasszikus tradíciót kívánja mintegy archiválni a szerző.³ Bár a Brumalia saját korában használatos nevét adja meg, de a pogány előzményekről ír. Lydos szemlátomást azonosnak tekint a Brumaliát a régi Saturnaliával – mikor Kroniáról beszél nem a görög (és nyáron tartott) Kroniára gondol, hanem a római Saturnaliára. A Brumalia majdnem egy hónap hosszú volt, ezért Lydos kénytelen nem egy ünnepel, hanem egy egész ünnepekörrel azonosítani, ezért sorol fel annyi istenséget. A hangsúlyozott termékenységi jelleg nem vezethető le a Saturnaliából, ennek forrása részben lehet a Consualia ill. Opalia, de valószínűbb, hogy a falusi Dionysiára vonatkozó információk hatásáról van szó. A kecskebőr tömlőkön való ugrálás, az askóliasmos ez utóbbi ünnep része volt.⁴ A tradíció átalakulását az egyház művének látja – Crawford cikkében a mondatot úgy értelmezi, hogy a kor egyháza elítélte a Brumalia megünneplését, de a Lydos szöveg szerint az elítélés csak a Saturnaliára vonatkozik.⁵

Tehát adott egy ünnep a VI. században, melyet az auctor azonosnak tart bizonyos régebbi ünnepekkel, elsősorban Saturnaliával. Ezt a Lydos által feltételezett kontinuitást nem feltétlenül kell készpénznek vennünk. Az auctor vallási hovatartozása nem teljesen egyértelmű: nyilvánvaló, hogy nem tekinti magát pogánynak, de kereszténysége nagyon felszínes és rajong az antik kultúra minden eleméért – e törekvés miatt néha egészen meghökkentő esetekben feltételez kontinuitást, akár pogány és keresztény szokások között is.⁶

Íoánnés Malalas kulturális háttere nem is állhatna távolabb Lydosétól, az antiokhiai szerző már mindenestül az új kor szülötte. Krónikája hetedik könyvében (7.7, p.138.) beszél a Brumalia eredetéről. Itt a következőt tudhatjuk meg: Romulust (Malasnál Rhómost) és Remust egy nőstény farkas szoptatta, ezt allegorikus értelemben kell érte-

2 τὸ γὰρ κατ' ὄνομα χαίρει τίθειν. Utalás arra a szokásra, hogy az ünnepciklus minden napja a görög ábécé egy betűjéhez volt rendelve, és akiknek az egyes napok betűjével kezdődött a nevük, lakomát rendeztek barátaiknak.

3 Forráskritikai szempontból ennek az a következménye, hogy bár alapvetően jó és megbízható forrás, de műveinek nincs időbeli dimenziója, a legkülönbözőbb korokból származó adatok torlódnak egymásra a szövegben, ezt a Brumalia esetében fokozottan szem előtt kell tartani.

4 Azonban az askóliasmos a rómaiaknál sem volt ismeretlen, vö. Verg. Georg. 2.382-384.

5 τὸ δὲ ἀληθέστερον, ἐξ οὗ καὶ ἡ ἐκκλησία ἀποτρέπεται αὐτά, Κρονίας εἰορτὰς αὐτὰς λέγουσιν.

6 Pl. véleménye szerint a szerzetesi tonzúra a régi időkben a királyok és istenek homlokát díszítő koszorú továbbélése. Miután a februári Parentalia ünnep kapcsán leírja, hogyan vittek a régiek étel- és italáldozatot az elhunyt hozzátartozóknak, hozzáteszi, hogy ezért viszünk még ma is kenyeret és bort a templomba. (Lydos, De mensibus 4.67., 4.31) Lydos vallásához lásd még Kaldellis 2003.

ni, t.i. egy falusi pásztor asszony nevelte fel őket. A rómaiaknál nagy szégyennek számított, ha valaki más ételét ette, ezért az ikrek úgy döntöttek, szégyenüket azzal kisebbítik, hogy megosztják: megvendégelték szenátoraikat, azok pedig a katonaságot, így mindenki rákényszerült, hogy más kenyerét egye. Ezt az ünnepet nevezték Brumaliának: minden naphoz az ábécé egy másik betűje tartozott, és az illető betűvel kezdődő nevű emberek tartottak vendégséget az adott napon. Malalas egy alternatív magyarázatra is utal: télen így gondoskodtak volna a hadsereg ellátásáról.

Az ünnep leírása egybevág mindazzal, amit a VI. századi Brumaliáról tudunk, nehezebb kérdés, hogy mennyire régi a Romulushoz kötött eredettörténet. Maga Malalas forrásként Liciniusra hivatkozik, ez alatt a Kr.e. I. sz. első felében élt Licinius Macer értendő, s mint Crawford bizonyította, az adat nem teljesen légből kapott – természetesen Licinius egy másik ünnepet, a Parentaliát kapcsolt e történethez.⁷ A tévedés nem Malalas műve: ha megvizsgáljuk az ő szöveghelyének tágabb kontextusát, megtalálhatjuk a valódi forrását, egy bizonyos Brunicchiust.⁸

Az igen erőltetett magyarázat, miszerint szégyen lett volna a rómaiaknál mástól ételt elfogadni, a Brumalia egy hibás etimológiájára megy vissza: eszerint a szó a görög bróma = élelem és a latin alius = más(é) állna a szó mögött.⁹ A bizánci hagyományban Malalas verziója él tovább, ezt találjuk a *Suda* lexikonban, és számos egyéb bizánci műben.¹⁰

Az ünnep más kortárs szerzőknél is megjelenik, a legfontosabbak: Agathias¹¹ és a gázai Khoirikios,¹² szerintük Iustinianus maga is fényes külsőségek között ünnepelte meg a Brumaliát.

Az ünnep forrásait Crawford gyűjtötte össze igen lelkiismeretesen cikkében. A Brumalia megléte Konstantinápolyban egészen a X. századig egyértelműen kimutatható: Biborbanszületett Konstantin megtartotta az ünnepet a saját nevének megfelelő kappá betűhöz tartozó napon, az ünnep szertartásairól pedig a *De caerimoniis* lapjain számol be, tehát egy igen szívélyesen továbbélő antik szokással van dolgunk.¹³

7 Crawford 1919, 371: Macrobius 1.10.17 szerint Licinius Macer írja le, hogy Romulus Acca Larentia emlékére vezette be a Parentaliát.

8 Malalas 7. 12, p. 143. A krónikás VII. könyve a királyság és a köztársaság-kor apropóján csakis kortárs ünnepek és szokások aitionjait közli: Romulus vezette be a királyi többes használatát, a császárszobrok provinciákba való szétküldését, a négy színnel rendezett cirkuszi játékokat, a Brumaliát, majd kicsit később kerül sor a Consilia és egy „Februalia” megalapítására. Ezt a részt zárja a Brunicchiusra való hivatkozás. Bár semmiféle információnk nincs e szerzőről, semmi okunk kitalált auktornak tekinteni, valamiféle régiségtani munka lehetett, mely kísérletet tett a római őstörténet újrastrukturálására, modernizálására, a modernebb szokásokat is visszavezetve Róma kezdetéig.

9 Bár az ünnepet nem ismerteti, de az etimológia létét megerősíti az *Etymologicum Magnum* p.215.44 is, mely szerint brumalium mástól táplálást jelent.

10 Chron. Pasch. 211-13, Georgios Monakhos, PG 110. 65, Ioel p.6. ed. Bekker.

11 Agathias 5.3. p.282. Agathias τὰ ὑπὲρ τῶν ὀνομάτων συμποσία-ként nevezi meg az ünnepet, és időhatározóként a φθινοπώρου szerepel. Az egykori latin fordítás natalicia convivía-ként fordítja és értelmezi, de ez egyszerű félreértés, a Brumaliáról van szó a szövegben.

12 Gázai Choirikios Or.13.

13 Crawford 1919, 374-379 forrásokkal, ill. Bolognesi 1995, 127ff.

A továbbiakban nem a Brumalia hosszúra nyúló utóéletével, hanem kezdeteivel szeretnék foglalkozni, több ponton helyesbítve, ill. kiegészítve Crawford álláspontját. Az angol szerző cikkében mindenekelőtt azt igyekezett bizonyítani, hogy a Brumalia és a Saturnalia két tisztán elkülönülő ünnep, tehát a Brumalia nem a Saturnalia új néven történő továbbélése, ill. hogy a Brumalia pogány eredetű ünnep. Crawford hajlik rá, hogy bármely forrást elfogadjon, ami egy korai keltezését tesz lehetővé, hangsúlyozza – tévesen – azt az egyházi ellenzést, ami szerint már Lydosnál is kimutatható, ugyanakkor ő sem tud magyarázatot adni arra, miképpen lehetséges, hogy egy római ünnepnek egyáltalán ne legyenek kereszténység előtti vagy azon kívüli forrásai.

Pedig ez a tény, ami leginkább magyarázatra szorul. A bruma szó előfordul latin forrásokban, ám kizárólag egy időperiódus nevéként, nem egy ünnepként. Martialis több helyütt (pl. 12.81) együtt használja a Bruma és a Saturnalia szót, ám itt a Bruma nem egy konkrét ünnepet jelent, bár jelzi, hogy a napforduló közeledte önmagában ünneplésre adott okot. Az első (és egyetlen) római szerző, aki Brumanévvel egy ünnepet illet, az Tertullianus (*Idolatria* 10 és 14.), két alkalommal, mind a kétszer további, a keresztények számára tilalmas ünnepekkel:¹⁴ *vota publica* (*strena captanda*-ként hivatkozva), *Septimontium*, *Brumae*, *Cara Cognatio*, ill a másik helyen: *Saturnalia*, *Ianuarua*, *Bruma*, *Matronales*. A Tertullianus-hely bár jelzi, hogy a II. században a bruma napjaihoz kapcsolódtak valamilyen ünnepek, de nem tudjuk meg, hogy a december 25-i napfordulón, vagy a Brumalia későbbi november végi dátumán. Figyelemreméltó, hogy nem a nagy állami ünnepeket veszi első sorban számba, hanem a családi-as, nem-hivatalos ünnepeket. Minden egyéb, az ünnepre vonatkozó forráshely Konstantin utáni! Melyek ezek a helyek? Két késő antik naptárral rendelkezünk, mind a kettő november 24-én jelzi a Bruma szót – ez volt a bizánci Brumalia kezdete, melyhez az alpha tartozott, s utána minden egyes naphoz a görög ábécé egy következő betűje. Az első naptár a Philocalus naptár, mely a 354-es évre vonatkozik. Nagyjából egy évszázaddal későbbi Polemius Silvius naptára, mely a 448/449 évre vonatkozik (CIL I² pp. 276-277).

Még egy szövegünk van, melynek adatai esetleg a VI. század előtről eredhetnek, ez a *Geponica*, a bizánci mezőgazdasági lexikon. A *Geponica* kétszer használja a Bruma szót, az 1.1.9-ben Florentinust idézi, egy III. század eleji író, eszerint a Bruma ünnepe a december Kalendaeja előtti nyolcadik nap. Az. 1.5.3-5-ben hosszabban idéz egy bizonyos Didymost, egy IV-V. század fordulóján élt író, aki Démokritosra és Apuleiusra hivatkozva azt állítja, hogy a téli időjárás olyan lesz, mint amilyen a Bruma nevű ünnepen volt november 24-én. Az utóbbi helyen valamelyik idéző bizonyosan hibázott, mint azt már Crawford is felfedezte: ugyanis id. Plinius is hivatkozik ugyanerre a Démokritos helyre (nat.hist.18.231) a következőképpen: *Democritus talem futuram hiemem arbitratus, qualis fuerit brumae dies et circa eum terni, ita solstitio aestatem* – itt tehát még nem november 24-ről, hanem egyértelműen a napfordulóról van szó, a szó eredeti értelmé-

14 Tertul. Idol. 10. Etiam strenae captandae et septimontium et Brumae et carae cognationis honoraria. Idol.14. Nobis, quibus sabbata extranea sunt et numeniae et feriae a deo aliquando dilectae, Saturnalia et Ianuariae et Brumae et Matronales frequentantur, munera commeant et strenae, consonant lusis, conuiuia constrepunt.

ben. Ennek ellenére Crawford a többi helyet hitélnek tekinti, és úgy értelmezi, hogy a novemberi Bruma (a.d.VIII. Kal. Dec.) mintegy előjátéka volt a téli napforduló (a julianus naptárban december 25-e) igazi Brumájának (a.d. VIII. Kal. Ian.). Lydos egy helyével érvel, a *De ostentibus* p.151-re hivatkozva, ahol a november 24-i napnál ez áll minden további magyarázat nélkül: τῇ πρὸ ἧ καλενδῶν προοίμια τῆς χειμερινῆς τροπῆς. Lydos a *De ostentibus* anyagát az Augustus kori Clodius Tuscus naptárából veszi, így a szöveghely Augustusig vezethetné vissza a novemberi Brumát – azonban Crawford is elismeri, hogy tényleges Augustus kori szövegekben semmi hasonlót nem találhatunk, így nagyon nehéz megállapítani az információk tényleges korát.

Valamivel közelebb juthatunk az ünnep kialakulási körülményeinek tisztázásához, ha megvizsgáljuk, miért november 24-én kezdődött a Brumalia, ugyanis ennek Crawford feltevésével ellentétben semmi köze sincs a december 25-i napfordulóhoz. Ha a görög ábécé első betűjét november 24-re tesszük, akkor az ómegához december 17-én jutunk el, ami pedig a Saturnalia hivatalos dátuma – bár tudjuk, hogy a Saturnalia-ünneplése a római történelem során egyre hosszabbra nyúlt, de a numai naptárban kizárólag a december 17-nél jelölték. Tehát: a Brumalia eredetében semmi esetre sem független a Saturnaliától – ez a Saturnaliára való várakozás ideje volt, olyasféle módon, ahogy az iskolás gyerekek a nyári szünet előtti hét napban egyenként írják fel a táblára a VAKÁCIÓ szó betűit.¹⁵

Azonban valamilyen módon az ünnep végül levált a Saturnaliáról, V-VI. században már semmi nyomát nem látjuk a Saturnalia továbbélésének, a vidám és profán téli mulatságok a Brumaliához kapcsolódnak. Az esetleges pogány konnotációnak egyetlen jele, hogy a VII-VIII. században mind keleten, mind nyugaton zsinati tiltásokról hallunk, először a Trulloi zsinaton (692), ennek hatodik kánonja a Kalenda, a Vota Publica, és a Matronalia ünnepeivel együtt a Brumaliát is tiltja. A római zsinat (743) 9. capitulumuma a január elseje ünneplésével együtt tiltja meg: „Ut nullus Kalendas Ianuarias et broma (sic) colere praesumpserit.” Tehát az eredeti, tertullianusi ellenzéssel csak a VII. század végén találkozunk újra, semmi jel nem utal rá, hogy Iustinianus korában az egyház nehezményezte volna a császár alatt is pompás külsőségekkel megült ünnepet, sőt mi több, e zsinatok után évszázadokkal is megülték a Brumaliát a császári udvarban. Hogyan magyarázhatjuk ezeket az adatokat? Mi volt a Brumalia? A magyarázathoz a kérdést érdemes egy általánosabb vallástörténeti kontextusból szemügyre venni. Az ünnepi naptár, az év ünnepeinek rendje bármely kultúra esetében a vallás egyik legjellegzetesebb produktuma. A középkori és újkori, keresztény Európa esetében jellemző módon azt láthatjuk, hogy az év ünnepeiben két vallási réteg különül el, az első réteg egy teológiai struktúra: az év ünnepei szakrális jelentésüket egy teológia gondolatmenet révén nyerik el. Van ugyanakkor a keresztény ünnepeknek egy másik, egy népies rétege is, melynek elemei nem mindig vezethetők le az előző rétegből. Például: miért van az, hogy a karácsony és a vízkereszt

15 Crawford és a RAC fordítva képzelel a fejlődést: a dec. 25-i Bruma „proimionjaként” ünnepelt novemberi ünnep fokozatosan nyúlt volna olyan hosszúra, hogy végül bekebelezte a Saturnaliát is, ám nem ért el a tulajdonképpeni Brumáig, december 25-ig; és az, hogy az így kialakult időszakasz napjainak száma megegyezik a görög ábécé betűinek számával, pusztán véletlen. Ez az érvelés meglehetősen valószínűtlen.

közötti napok Európa nagy részén baljóslatúnak számítanak? Mire jó tojásokat színesre festeni? Különböző szalmabábuk faluból való kivitele, elégetése, vízbe dobása nyilvánvaló módon teljesen azonos a bűnbak kiűzésének szokásával, mely minden kultúrkörben elterjedt, de Európában ez a szokás a keresztény ünnepkör bizonyos napjaihoz kapcsolódik, pl. a nagybőjt kezdete – miért? A XIX. század, mely először fedezte fel a maga számára a népi kultúrát és a népi hiedelmeket, túlonúl elsietett módon minősítette e jelenségeket survival-nek, az ősi pogány vallás túlélő maradványainak. Bizonyos esetekben ez valóban bizonyítható, például a kelta-ír Samhain és a Halloween kapcsolata nyilvánvaló, más esetekben – és ezek jelentik a többséget – nem. Ahol módunk van rá, hogy egy-egy népi hiedelmet történetileg vizsgáljunk, több száz évre visszamenőleg, ott óriási változások szemtanúivá válhatunk, ugyanis a népi hitvilág nem különösebben konzervatív – így végső soron azt tapasztalhatjuk, hogy a „pogány survival”-nek bélyegzett elemek egy része kronológiai szempontból valójában jóval későbbi, mint a kereszténység felvétele.¹⁶

Nem szeretnék e lapokon belebocsátkozni abba a beláthatatlanul hatalmas témakörbe, hogy a keresztény ünnepekhez kapcsolódó népies réteg hogyan alakult ki, és miért olyan, amilyen. Azonban nyilvánvaló módon a közösségek valamilyen mély, belső igényéből táplálkozott, egyszerűen azért, mert nem találunk olyan történelmi múlttal rendelkező keresztény közösségeket, ahol ez a réteg hiányzik. Megítélése mindig is ellentmondásos volt, és aligha véletlen, hogy bármely kor reformerei számára az ünnepek jelentették az egyik legfontosabb támadási célpontot. Ennek az áramlatnak talán a legnevezetesebb csúcspontja, mikor Cromwell betiltja a karácsonyt, de ez csupán a jéghegy csúcsa. A minden korban újra felbukkanó vallási purizmus mögött alapvetően definíciós véleménykülönbségek húzódnak: megkülönböztethetünk keresztény szempontból indifferens, ill. pogány jelenségeket, akik hajlanak egy puritán megközelítésre hajlamosak az indifferens jelenségeket is pogánynak minősíteni. Talán a legközismertebb példa Tertullianusé: a *De corona* lapjain általánosságban tiltakozik a koszorú viselése ellen, hiszen ha a keresztény ember létezni tud koszorú használata nélkül, miért ne vessük el? Azonban a kultúra és a társadalom egészének krisztianizációja megkövetelt bizonyos rugalmasságot és kompromisszumkészséget az egyház részéről, és mire eljutunk a középkorba, az egyház keleten és nyugaton is meghozza ezeket a kompromisszumokat.¹⁷ Azonban az átalakulás nehéz és időigényes volt,

16 Mivel átfogó, statisztikai kutatásokra még nem került sor, csak kiragadott példákat tudok idézni, pl. Tóth 2007a és 2010: itt a modern Görögországban stoikheio-ként ismert természeti szellemek eredetét kutatom, ahol a fejlődés minden fázisa dokumentálható. Valóban tetten érhető a pogány eredete, amennyiben a késő-antikvitás ismert stoikheion nevű démonokat, melyeket mágikus eszközökkel szobrokba lehet bezárni. Az újjörög stoikheio azonban egy jóindulatú ősnak a házat őrző szelleme, vagy egy természeti objektum, pl. folyó, forrás, szelleme. Bár a fejlődés minden lépése követhető, mind a név, mind a funkció megváltozott, és e fejlődésnek gyakorlatilag minden lépése már a keresztény korban ment végbe. Vagy egy másik példa: az újjörög folklór hiedelelményei közül a tündérek, a néreisek, egyértelműen levezethetőek az ógörög nymphákból, az újjörög folklór vámpír-szerű lények, a vrikolakosnak és társainak azonban nincs antik megfelelője.

17 Nyugat-Európát illetően átfogó képet ad Flint, 1991 könyve. A keleti egyházak esetében nem ismerek olyan monográfiát, mely kifejezetten azt vizsgálná, hogy a kereszténység kulturális beágyazódásában mekkora szerepet játszottak e folyamatok, de a mágia, babona és az ortodoxia viszonyáról bőséges anyagot közöl Greenfield 1988 és Blum 1970, Bizánc ill. a modern görögség esetében.

a császárkor utolsó századaiban pedig a lakosság jelentős része még pogány, így az egyház joggal tarthatott a szinkretizmus veszélyétől, ennél nagyobb problémát jelenthetett, hogy a keresztények jelentős része esetében is meglehetősen felszínes volt a krisztianizáció.

Alan Cameron nemrég megjelent könyvében a IV.-V. századi társadalmat vallási szempontból öt csoportra osztja: a meggyőződéses keresztények, ill. pogányok közé helyezi el az általa „center-Christian”-nek, ill. „center-pagan”-nak nevezett csoportokat. Ezek az emberek bár egyértelműen keresztényként vagy pogányként határozzák meg magukat, vallásukat nem ismerik mélységében, a kultuszban nem vagy alig vesznek részt, és ami a fő, e századokban a társadalom többségét alkothatták.¹⁸ A lakosság egészének vallás-változása ily módon inkább generációkon átívelő lépcsőkben képzelhető el, ahol az egymást követő nemzedékek egyre keresztényibb kultúrába és társadalomba születtek bele. Mindez azt jelenti, hogy a keresztény állam első századaiban a keresztény lakosság egy része is meglehetősen bizonytalan a saját hitében, vagy legalábbis annak teológiai részleteiben, ami megint csak óvatosságra inthette az egyházat az új szokások akceptálásánál, és hátráltatta a népies kereszténység kialakulását.

A következő kérdés: hogyan érintették mindezen változások az év naptári ünnepeit, a régi szakrális naptár újra cserélését? Meglepően kevés kutatás történt eddig e témában, általános teoretikus kutatásokat alig találunk és az egyes ünnepekre vonatkozó vizsgálatot is keveset.¹⁹ A pogány eredetű ünnepek lemorzsolódását legjobban a ránk maradt naptárak alapján érzékelhetjük. A Philocalus naptár- vagy 354-es év naptára a címben jelzett évre vonatkozik, keresztény megrendelő számára készült – ez még egy nagyjából teljes listát ad a római ünnepekről, az egy évszázaddal később keletkezett Polemius Silvius naptára, mely a 449. évre készült, a régi ünnepek közül már csak olyanokat ad meg, ahol az ünnepnév nem tartalmaz istennevet.²⁰ Harmadikként hivatkozhatunk Ióánnés Lydos *De mensibus*-ára is – e könyv célja nem az élő szokások rögzítése volt, hanem a hagyomány megőrzése, így azt várnánk, hogy a császárkori pogány ünnepek nagyjából teljes listáját kapjuk, azonban Lydos anyaga meglepően hézagos, teljesen esetlegesnek tűnik, hogy mely ünnepekről beszél.²¹

18 Cameron 2011, 176. A maga részéről ezzel magyarázza a társadalom látványosan gyors megtérését: a center-pagan csoport többsége egyszerűen átcsúszott a center-Christian közé.

19 Cameron 2011, 169ff., Markus 1990 107-120.

20 Cameron 2011, 169.

21 Ianuaria, Vota publica, Parentalia, a gallok legyőzése Februárban, Matronalia; Navigium Isidis, Mamurius Veturius kiűzése, a Saliosok márciusi ünnepei, Kybelé ünnepei ugyanebben a hónapban, Fortuna Virilis, Hercules Victor, Fordicalia, Róma alapítása, Lemuria, Iulius Caesar születésnapja, az Actiumi csata emléknapja, Isis őszi ünnepei, Agonalia, Septimontium, dec.13. Brumalia-Saturnalia. Természetesen nem szabad figyelmen kívül hagyni, hogy a *De mensibus* formája töredékesen maradt ránk. Lydos célja az ősi hagyomány rögzítése, mégis: csak olyan ünnepeket nevez meg, melyek nevében nincs istennév. Amikor a pogány isteneket akarja bemutatni ünnepeik kapcsán, olyan ünnepnapokat kreál, melyek valójában az illető istenség római templomának dedicációs emléknapjai voltak – ezek szerepelhettek a naptárban, de többségük nem volt tényleges ünnepnap: Lydos már nem tudta kultikus szempontból értelmezni forrásait.

A pogány kalendárium tehát szemlátomást gyorsan leépül, a helyén azonban légüres tér keletkezik, az V-VI. század keresztény liturgikus éve még nem az a komplexum, amivé a középkorban fog fejlődni. A társadalomnak viszont szüksége van az ünneplésre, olyan ünnepekre, melyekben egy emberként tud részt venni a közösség, a fogyatkozó számú pogányokat is beleértve, melyeken alkalom adódik a profán mulatságra és mulatozásra is, melyeket az egyház saját ünnepein nehezményezett volna. Ezt az igényt volt képes kielégíteni a Brumalia.

A kutatás pillanatnyi állása mellett csak bizonyítékra váró sejtéseim vannak arra, hogy milyen okból és hogyan alakult ki az ábécérendben történő ünneplés szokása, azt azonban meg tudom válaszolni, hogy miért vált hirtelen olyan népszerűvé. Talán valamilyen kezdetleges formában létezett már Konstantin előtt is, mint az egyre hosszabbra nyúló Saturnalia bevezetője, de igazi jelentőségét csak akkor nyerhette el, mikor a Saturnalia tilalmassá és elítélendővé vált. Ekkor levált róla és átvette a helyét. Mivel teljes mértékben profán jellege volt, a részvétel vallástól függetlenül lehetséges volt mindenki számára. Természetesen egy ünnep nem maradhat hosszú távon keresztül vallási vonatkozások nélkül, akkor semmi sem különböztetné meg egy közönséges tivornyától – ezért megszületett a magyarázó legenda, mely Romulusnak magának tulajdonította az ünnep megalapítását, és ezzel az egészen frissen keletkezett szokásnak évezredes történelmi távlatokat és szakralitást biztosított, még hozzá keresztény szempontból is tolerálható formában. A folyamat végeredménye egy „politikailag korrekt” Saturnalia – nem sokban különböző találmány, mint a kommunista rezsimnek fenyőünnepé, vagy a modern nyugat álszent „winter festival” névadása.

Zárszó helyett: befejezett és folyamatban levő kutatásaim alapján eléggé bizonyított-nak tűnik, hogy a Brumalia nem magányos jelenség, hanem egy rendszer része, néhány további ünneppel, melyek a népszerű pogány ünnepek leváltására hivatottak, ugyanakkor hiányzik belőlük a politeista konnotáció, ehelyett a római történelem nagy eseményeihez kapcsolják eredetüket.²²

²² Elsősorban egy februári név nélküli ünnepet kell megemlítenem, mely a hónapban esedékes purifikációt a Róma elleni gall támadással és egy mesés Februarius nevű szenátorral hozza kapcsolatba: Tóth 2007b. Jelenleg is vizsgálom a Floralia és a Rosalia kapcsolatát, melynek esetében a katonai Rosalia signorum lépett ki a civil világba és váltotta fel a Floraliát.

BIBLIOGRÁFIA

Agathias = Agathiae Myrinaei Historiarum Libri Quinque ed. NIEBUHR. Corpus Scriptorum Historiae Byzantinae Pars III. Bonnae 1828. 5.3. p. 282, 3.

Blum 1970 = R. BLUM – E. BLUM, *The Dangerous Hour: the Lore of Crisis and Mystery in Rural Greece*. London 1970.

Bolognesi 1995 = E. BOLOGNESI RECCHI-FRANCESCHINI, Winter in the Great Palace: The Persistence of Pagan Festivals in Christian Byzantium. *Byzantinische Forschungen* 21 (1995) 117-133

Cameron 2011 = A. CAMERON, *The Last Pagans of Rome*. Oxford – New York 2011.

Crawford 1919 = J. R. CRAWFORD, De Bruma et Brumalibus Festis. *Byzantinische Zeitschrift* 23 (1914-19) 365-396.

Flint 1991 = V. I. J. FLINT, *The Rise of Magic in Early Medieval Europe*. Princeton 1991.

Greenfield 1988 = R. P. GREENFIELD, *Traditions of Belief in Late Byzantine Demonology*. Amsterdam 1988.

Ioannes Malalas = Ioannes Malalas: Chronographia, rec. H. THURN, Berolini, 2000.

Jeffreys = E. JEFFREYS, Malalas' Sources. In: *Studies in John Malalas*. Ed.: E. Jeffreys – Croke, B. – Scott R. Sidney 1990, 167-216.

Kaldellis 2003 = A. KALDELLIS, The Religion of Ioannes Lydos. *Phoenix* (57) 2003. 300-316.

Lydos = Ioannes Lydos, Liber de mensibus, edidit Ricardus WUENSCH, editio stereotypa editinos primae (MDCCCXCVIII), Stutgardiae, 1968.

Markus 1990 = R. A. MARKUS, *The End of Ancient Christianity*. Cambridge 1990.

Perpillou-Thomas 1993 = F. PERPILLOU-THOMAS, Les Brumalia d'Apion II. *Tyche* 8 (1993) 107-109

Tóth 2007a = A. J. TÓTH, Konstantinápoly és Antiochia talizmánjai. In: *Maszk, átváltozás, beavatás*. Szerk.: Pócs Éva. Budapest 2007, 361-378.

Tóth 2007b = A. J. TÓTH, Februarius kiűzése – egy új késő-antik ünnep. In: *Orpheus búcsúja. Tanulmányok Sarkady János emlékére*. Bp. 2007, 171-183

Tóth 2010 = A. J. TÓTH, Az artai híd balladája. *Vallástudományi Szemle*. 6/1 (2010) 72-83.

BRUMALIA – AFTER SATURNALIA, BEFORE CHRISTMAS

The mysterious Brumalia is an ancient festival that lived its heyday in the Byzantine age. It contained 24 days of profane feasts, but a few Christian authorities regarded it as a pagan rite; nevertheless it survived until the 10th century. Its name is connected with the bruma, the shortest day or period of the year, but Brumalia was observed in November and lasted 24 days until the old date of Saturnalia. It is very probable that this “pagan” festival got its final form only in the Christian era and its goal was to create a “political correct” alternative in the period of religious transition in order to replace the old holidays of Saturnalia.